

Theological Foundations of Ethics in Imam Khomeini's Theoretical System

Faranak Bahmani¹

Doi:10.22034/matin.2023.411856.2192

Abstract

Research Paper

One of the most important tasks of theology is to answer religious queries and strengthen the religious beliefs of the faithful. Given the special status of ethics in the paradigm of Islam, the main objective of this paper is to answer one of the most frequently asked questions in the field of ethics, i.e., the origin and foundation of ethics. In answering this question, three ethical schools have been developed, namely, deontological, consequential, and virtue ethics. Explaining Imam Khomeini's theological viewpoints, as one of the internationally well-known theologians, in answering the above question, plays a crucial role in explanation of the Islamic foundations of ethics and ethical lifestyle. The present research is an attempt to explain the theological foundations of ethics in the theoretical system of Imam Khomeini. The research method used for this purpose is thematic analysis. In the first place, the theological foundations have been studied and extracted, and, then thematic analysis has been carried out through ethical approach. The findings of the research show that according to Imam Khomeini's viewpoints, the moral system of Islam is based on the three ethical schools, i.e., deontological, consequential and virtue ethics, while the evolutionary and legislative support of Islam of ethical lifestyle provides guarantee and meaningfulness to it. The findings also show that in order to have an ethical society, it is necessary to enrich the epistemological system of the individuals in the fields of theology, particularly the divine attributes, cosmology at the mundane and eschatological levels, anthropology as well as the explanation of the impacts of man's ethical behavior on his destiny.

Keywords: Ethics, theology, theological foundations, Imam Khomeini, thematic analysis

COPYRIGHTS

©2023 by the authors. Published by Research Institute of Imam Khomeini and the Islamic Revolution. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Yasuj University, Yasuj, Iran, Email: fbahmani@mail.yu.ac.ir 0000-0001-8178-2996

مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی (ره)

فرانک بهمنی^۱

DOI: 10.22034/MATIN.2023.411856.2192

مقاله پژوهشی

چکیده: مهم‌ترین وظیفه علم کلام تبیین و تحکیم باورهای دینی و پاسخگویی به شبهات است. پژوهش حاضر با توجه به جایگاه ویژه اخلاق در پارادایم اسلام درصدد پاسخگویی به پرسش‌های اساسی‌ترین سؤال حوزه اخلاق یعنی مبنا و ملاک ارزش اخلاقی است. در پاسخ به این سؤال سه پارادایم اخلاقی وظیفه‌گرایی، فضیلت‌گرایی و غایت‌انگاری شکل گرفته است. تبیین دیدگاه کلامی امام خمینی در پاسخ به سؤال فوق، به‌عنوان یکی از شناخته‌شده‌ترین دانشمندان اسلامی که اقبال جهانی، معطوف ایشان است، می‌تواند نقش بی‌بدیلی در تبیین بنیادهای اسلامی اخلاق و زیست اخلاقی داشته باشد. لذا پژوهش حاضر با هدف تبیین مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی انجام شده است. روش پژوهش، تحلیل مضمون است؛ بنابراین ابتدا مبانی کلامی، استقصا و استخراج شده‌اند سپس با رویکرد اخلاقی، تحلیل مضمون صورت گرفته است. یافته‌ها: مطابق دیدگاه امام خمینی، بنیاد پارادایم اخلاقی اسلام، بر هر سه محور وظیفه‌گرایی، فضیلت‌گرایی و غایت‌انگاری، توأمان استوار است و پشتیبانی تکوینی و تشریحی اسلام از زیست اخلاقی، موجب ضمانت و معناداری آن می‌گردد. نتایج حاصل بیانگر آن است که برای داشتن جامعه اخلاقی، غنی‌سازی سامانه معرفتی افراد در حوزه‌های خداشناسی به‌ویژه صفات الهی، جهان‌شناسی در دو سطح دنیوی و اخروی، انسان‌شناسی و تبیین چگونگی تأثیر رفتار اخلاقی انسان بر فرجام او لازم و ضروری است.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، کلام، مبانی کلامی اخلاق، امام خمینی، تحلیل مضمون

۱. استادیار فلسفه و کلام اسلامی گروه معارف اسلامی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

E-mail: fbahmani@mail.yu.ac.ir

0000-0001-8178-2996

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۵/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۸/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۲۰

پژوهشنامه تبیین / سال بیست و ششم / شماره ۳۰ / تابستان ۱۴۰۳ / صص ۵۹-۸۷

مقدمه

بررسی آثار و آورده‌های علمی امام خمینی نشان می‌دهد که ایشان چالش‌های زمان خویش را می‌شناسد، از موقعیت مسلمانان و نیازهای آنان آگاه است، می‌داند رقیبان فکری اسلام، دیدگاه‌های خود را در قالب نظریه، نظام و مکتب‌های نظری صورت‌بندی می‌کنند و درصدد اجرای آن هستند؛ بنابراین به روشی نظام‌مند به تألیف و تصنیف کتاب‌های مورد نیاز جامعه پرداخته است. فهم نظام کلامی امام خمینی کمک شایانی به تعیین مبانی و پیامدهای التزام عملی به اخلاق در اسلام و معرفی آن به جهانیان می‌کند؛ زیرا امام خمینی در عصر حاضر، نماد مسلمان راستین است و توجهات بسیاری، در اقصی نقاط عالم معطوف به ایشان است. با توجه به آمار بالای جستجوهای اینترنتی در مورد اعتقادات و نظرات ایشان، استخراج مبانی کلامی اخلاق از دیدگاه ایشان، اهمیتی مضاعف می‌یابد که سبب شناسایی ساحت اخلاقی شخصیت انقلابی ایشان می‌گردد. سؤال اصلی مقاله حاضر که با روش تحلیل تماتیک صورت گرفته، این است که در منظومه نظری امام خمینی مبانی کلامی چگونه بر تعیین نظام اخلاقی تأثیرگذار است؟

۱. پیشینه

مقالات کلامی و اخلاقی بسیاری نوشته شده است لکن مقالاتی که به بررسی مبانی کلامی اخلاق پرداخته‌اند، اندک هستند. از جمله: «مبانی اخلاقی مستخرج از مبانی کلامی ملا مهدی نراقی» (عبداللهی‌نیا و سبحانی‌نیا، ۱۴۰۱)؛ «مبانی کلامی و اخلاقی همدلی و هم‌زبانی در قرآن کریم و عهدین» (میریان و درویشی، ۱۳۹۴)؛ «مبانی معرفت‌شناختی اخلاق با تأکید بر اندیشه کلامی شیخ مفید» (صالحی و سبحانی‌نیا، ۱۳۹۹)؛ «مبانی کلامی اخلاق در اندیشه شیخ مفید» (صالحی، حاجی‌پور و مولوی وردنجانی، ۱۳۹۹)؛ «مبانی معرفت‌شناختی اخلاق در اندیشه کلامی شیخ طوسی» (زارع، صادقی و پاشایی، ۱۳۹۸)؛ «بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه شیخ طوسی» (زارع، ۱۴۰۱)؛ «انسان و اخلاق خلیفه‌گرا بنیان‌های اخلاق عرفانی امام خمینی^(ده)» (براتی‌فر و وکیلی، ۱۳۹۹)؛ «نسبت «فضیلت‌گرایی» و «غایت‌انگاری» در اندیشه اخلاقی امام خمینی^(س)» (مهدی‌پور، ۱۳۹۸) «قاعده تسامح در روش‌شناسی تفکر نقدی امام خمینی» (روحانی و خانی، ۱۳۹۷).

برخی از این مقالات مبانی کلامی و برخی به مبانی معرفتی اخلاق از منظر دانشمندان پرداخته‌اند، لکن مقاله‌ای که به مبانی کلامی اخلاق از منظر امام خمینی پرداخته شده، یافت نشد.

۲. مبانی مفهومی

۲-۱. اخلاق

مقصود از اخلاق در پژوهش حاضر مباحث ناظر بر بعد نظری و فلسفی اخلاق است که عقل عملی را پشتیبانی می‌کند و می‌تواند بر سبک زندگی تأثیرگذار باشد.

۲-۲. مبانی کلامی

منظور از مبانی کلام، آن دسته اصول اعتقادی است که در علم کلام به‌عنوان مبنای مباحث متکلمین مورد توجه است. اصول و آموزه‌هایی که هر مؤمنی باید بدون تقلید از دیگری آن‌ها را به‌طور اجمالی یا تفصیلی بشناسد و ایمان و باور داشته باشد. طرح این اعتقادات از گذشته مورد توجه متکلمان شیعه با رویکردهای مختلف از جمله نص‌گرایی محدث و عقل‌گرایی بوده است. اعتقادات بنیادی علم کلام در چهار گروه دسته‌بندی شده است: ۱. خداوند و صفات او؛ ۲. دین، نبوت و امامت؛ ۳. انسان؛ ۴. فرجام‌شناسی و معاد.

عقاید کلامی، مادامی که اساس برای علم دیگری نشده‌اند، عقاید کلامی صرف هستند، لکن هرگاه از بطن آن‌ها، اندیشه‌ای اخلاقی، فقهی یا اصولی استخراج گردد، مبنای کلامی اخلاق، فقه یا اصول به‌شمار می‌روند. برای تولید اندیشه اخلاقی از مبانی کلامی، باید سه نکته اساسی مورد توجه قرار گیرد:

الف) مبنای کلامی صحیح؛

ب) برداشت صحیح از مبنای کلامی؛

ج) استدلال صحیح برای تولید اندیشه اخلاقی از مبنای کلامی.

بر این اساس، نقش مبانی کلامی دقیق و تعیین‌کننده است. اگر مبانی کلامی نظریه پرداز، نادرست باشد، هرچند روش صحیح باشد، منجر به استنتاج‌های نادرست در اخلاق می‌گردد. همچنان که اگر اخلاق، منفک از مبانی کلامی در نظر گرفته شود مانند

دیدگاه‌های سکولار، اخلاق منتج شده، دارای نقص‌ها و اشکالات متعدد خواهد بود. در مجموع منظور از مبانی کلامی اخلاق در پژوهش حاضر مباحث اعتقادی با قابلیت اصول موضوعه و مبنا شدن برای اخلاق هستند و فیلسوفان اخلاق با ابتنا بر این اصول موضوعه، به اجتهاد اخلاقی می‌پردازند (هادوی تهرانی، ۱۳۷۷، صص ۲۷-۱۷).

۳-۲. معرفت‌شناسی

اصول و مبانی علمی جدیدی که دانشمندانی چون نیوتن (۱۷۲۷-۱۶۴۳ م)، رابرت بویل (۱۶۹۱-۱۶۲۷ م)، رابرت هوک (۱۷۰۳-۱۶۳۵ م) مطرح کردند، موجب شد پس از رنسانس در حوزه معرفت‌شناسی دو جریان افراطی «اصالت حس^۱» و «اصالت عقل^۲» در غرب شکل گیرد. قائلین به اصالت حس، معرفت را مبتنی بر حس و روش آن را روش تجربی (استقرائی) می‌دانند، لذا معارفی که انسان نسبت به امور غیر حسی داشته و دارد، معارفی غیر واقعی و غیر قابل اطمینان بر شمرده می‌شود. پیشرفت‌های روزافزون علم تجربی و آسیب‌های کلیسا، زمینه تأیید حداکثری این دیدگاه و دوری از سایر منابع معرفتی را فراهم آورد؛ بنابراین جریان پوزیتیویستی ماده‌گرا از جریان عقل‌گرا قوی‌تر گردید و نگرش حسی بر عرصه‌های اخلاقی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی نیز سیطره یافت.

دانشمندانی چون دکارت (۱۶۵۰-۱۵۹۶ م)، پیروان وی و ایمانوئل کانت (۱۸۰۴-۱۷۲۴ م) جریان «اصالت عقل» را مطرح کردند. این جریان معتقد است عقل منهای وحی قادر است همه لایه‌های جهان و انسان را بشناسد و چنانچه عقل نتواند چیزی را بشناسد، آن چیز غیر قابل شناخت است؛ بنابراین قابلیت اثبات و امکان انتقال به سایرین را ندارد. این نگرش به عقل را عقل مستقل و خود بنیاد تعبیر کرده‌اند.

وجه مشترک این دو دیدگاه، افراطی‌گری آنان در اصالت حس و عقل و محدود کردن شناخت به دو ابزار حس و عقل است. معرفت‌شناسی اسلام، انسان را علاوه بر برخورداری از حس و عقل، با داده‌های وحیانی سرشار می‌سازد، بدین صورت که معرفت

1. Empiricism

2. Rationalism

اگرچه با حس آغاز می‌شود؛ اما محصور در حس نیست و به مرتبه عقل ارتقا می‌یابد. براهین و استدلال‌های عقلی نیز مرتبه دیگری از شناخت را پیش روی انسان می‌نهند، مبنی بر اینکه حقایق فراعقلی‌ای وجود دارد که خداوند متعال از طریق پیامبران در اختیار مردم گزارده است، غفلت از این ساحت معرفتی، دایره معارف انسان را محدود و ناقص نموده و بر زیست اخلاقی نیز تأثیرات منفی غیرقابل انکاری خواهد گذاشت. ابن سینا، ملاصدرا، علامه طباطبایی و امام خمینی علاوه بر تأیید اهمیت حس و عقل در فهم معارف اخلاقی، انسان را نیازمند وحی الهی دانسته و داده‌های وحیانی را خطاناپذیرترین معارف برمی‌شمارند (ابن سینا، ۱۳۷۵: ج ۳، ص ۸؛ ملاصدرا، ۱۳۸۶؛ طباطبایی، بی‌تا، صص. ۱۷۰-۶۷؛ امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۲۲۲).

بدین جهت می‌توان گفت معرفت‌شناسی اولین گام در معارف عقلی است که همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است؛ زیرا موضع‌گیری پژوهشگران در مسائل معرفت‌شناسی، تأثیر بسزایی در نتیجه‌گیری از آرای فلسفی و کلامی آنان دارد.

۳. مبانی نظری و الگوی تحلیل

۳-۱. الگوی تحلیل

روش تحلیل مضمون (تماتیک (TA)) روشی برای تحلیل داده‌های کیفی است. همچنین یکی از خوشه‌روش‌هایی است که بر شناسایی الگوی معنایی در یک مجموعه داده تمرکز دارد. این نوع تحلیل، فرایند شناسایی الگوها یا تم‌ها در درون داده‌های کیفی است (Braun & Clarke, 2006, p.78 به نقل از: قاسمی و هاشمی، ۱۳۹۸). در حقیقت این روش فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰، صص. ۱۵۹-۱۵۳). مضمون ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که پژوهشگر معتقد است آن‌ها نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در مورد سؤالات تحقیق هستند.

در پژوهش حاضر پس از جمع‌آوری اطلاعات از مستندات کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از آثار امام خمینی، تحلیل داده‌ها طبق روش تحلیل مضمون (تماتیک) با رویکرد اخلاقی صورت گرفته است. اجرای روش تحلیل مضمون در مستندات در چند مرحله صورت گرفته است. در مرحله اول نه اثر امام خمینی، چهل حدیث، الطلب و الاراده، شرح حدیث

جنود عقل و جهل، آداب الصلاة، صحیفه امام، شرح دعای سحر، تفسیر سوره حمد، ولایت فقیه، سر الصلاة، مطالعه و مورد تحلیل قرار گرفت و ایده‌های اولیه در مورد پنج ساحت کلامی معرفت‌شناسی، خداشناسی، راهنماشناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی تبیین، طبقه‌بندی و کدگذاری شد؛ سپس کتاب تقریرات فلسفه امام خمینی نیز بررسی و به طریق مذکور، مضامین هم‌سنخ، کدگذاری گردید.

مرحله دوم تحلیل مضامین مجموعه گزاره‌های کلامی امام خمینی با رویکرد اخلاقی است. در مرحله سوم مضامین تحلیل شده مورد بازبینی و پالایش مجدد قرار گرفتند و نتایج تحلیل نسبت به هر کدام از محورهای پنج‌گانه به دست آمد که شاکله مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی را تشکیل دادند. در نهایت با تحلیل شبکه‌ای مضامین پالایش‌یافته، نتیجه نهایی، پیرامون مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی استخراج گردید.

۲-۳. بیان شبکه‌ای گزاره‌ها و تحلیل داده‌ها

کشف و استخراج مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی بر اساس روش تحلیل مضمون نیازمند بیان شبکه‌ای گزاره‌های کلامی و تحلیل اخلاقی داده‌هاست. برای این منظور گزاره‌های کلامی امام خمینی در محورهای معرفت‌شناسی، خداشناسی، راهنماشناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی تبیین و تحلیل می‌گردد.

۱-۲-۳. مبانی معرفت‌شناختی اخلاق

با پیش‌فرض اصالت روح انسانی و استفاده از سه منبع عقل، وحی و حس در معرفت‌شناسی اخلاق، در فرایندی چهار مرحله‌ای بر اساس تحلیل مضامین، مبانی معرفت‌شناسی اخلاق از منظر امام خمینی کشف گردید. جدول زیر بر اساس تحلیل مضمون، منابع معرفت‌شناسی اخلاق را در منظومه نظری امام خمینی نشان می‌دهد.

جدول (۱) منابع معرفت‌شناختی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	«چون «ارحم الراحمین» است، رحمت و اسعده و حکمت بالغه‌اش اقتضا می‌کند که طرق هدایت و راه خیر و شر و زشت و زیبا را به ما بنمایاند» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۴۳).	وحی منبع معرفتی	معارف و حیانی، روش زیست اخلاقی را تبیین می‌کنند.
۲	«کسانی که اعمال صالحه انجام داده و اخلاق را طوری که طبق ظواهر شرع است تعدیل نمودند... اگر... صفات را به‌طور خُلق حاصل کرده و تعدیل نموده باشند،... بعد از مرگ برای این‌ها جنات متوسطین حاصل خواهد شد و نفوسشان طبق ملکاتشان در آنجا مشغول فعالیت خواهند شد» (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص. ۶۶۹).	وحی و عقل منبع معرفتی	عقل با استفاده از معارف و حیانی در یافته است اعمال اخلاقی به دلالت التزامیه دارای نتایج اخروی است.
۳	«گاهی اشاره خفیه‌ای نیز به بهشت و جهنم اخلاق که اهمیتش بیشتر است شده» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳).	وحی منبع معرفتی	معارف و حیانی غایت‌انگاری راپشتیبانی می‌کنند.
۴	«انبیاء علیهم‌السلام، آمدند، قانون‌ها آوردند و کتاب‌های آسمانی بر آن‌ها نازل شد که جلوگیری از اطلاق و زیاده‌روی طبیعت کنند و نفس انسانی را در تحت قانون عقل و شرع درآورند» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۱۷).	عقل نیازمند وحی	اخلاقی زیستن علاوه بر معارف عقلانی نیازمند معارف و حیانی است.
۵	انسان عاقل منافع و مضار اخلاق فاسده و ملکات رذیله را با منافع و مضار هر یک از اخلاق حسنه مقایسه می‌کند، «موازنه» سپس تصمیم می‌گیرد (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸).	عقل نظری و موازنه	عقل با محوریت ادراک، جایگاه رفیعی در انتخاب رفتارهای اخلاقی دارد.
۶	قلب کسی مورد تجلیات نور ایمان و معرفت گردد،... که پایند قواعد دینیه و ذمه او رهین قوانین عقلیه باشد (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۷).	عقل عملی و نظری	عقل با محور الزام و ادراک، جایگاه رفیعی در انجام فعل اخلاقی و ارتقای فهم اخلاقی دارد.
۷	هدایت نیازمند معرفت است و معرفت نتیجه معرفت عقل و جهل و جنود آن‌ها است (امام خمینی، ۱۳۷۷، ص. ۵۷).	عقل نظری	عقل با محور ادراک، جایگاه رفیعی در تصفیه باطن و انجام فعل اخلاقی دارد.
۸	«آیات اخلاقیه که عقل را در آن مداخلت است» (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۲۰۰).	عقل نظری و وحی	عقل با محور ادراک جایگاه رفیعی در ادراک وحی دارد.

<p>نظریه امر الهی و وابستگی کلی معرفت‌شناسانه اخلاق به امر الهی قابل قبول نیست.</p>	<p>حسن و قبح عقلی</p>	<p>۹ «ارسال رسل و اعطای رسول باطنی برای تمیز حسن و قبح و تعیین پاداش و جزا برای مطیعین و عاصین با اختیار، علم و شعور است» (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۳۰).</p>
<p>عقل با محور ادراک جایگاه بالایی در فهم حسن و قبح اخلاقی دارد.</p>	<p>عقل نظری</p>	<p>۱۰ اگر با اختیار و اراده، بدون نیاز یا اجبار، آن [قانون اخلاقی] را نقض کند، عقل او و عقل همه، صحت مجازات چنین کسی را تأیید می‌کند (امام خمینی، ۱۳۷۹، ص ۷۹).</p>
<p>حسن و قبح ذاتی و عقل کاشف آن است.</p>	<p>عقل نظری</p>	<p>۱۱ عقل مرئی باطنی، که قوه عقل و تمیز است (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص ۲۳۷).</p>
<p>شهود عرفانی با محور الزام، جایگاه رفیعی در ادراک حقیقت اخلاقی دارد.</p>	<p>شهود</p>	<p>۱۲ «عارف بالله و سالك إلى الله باید این مطلب حق برهانی و این لطیفه الهیه عرفانیه را به واسطه ریاضات قلبیه از حد عقل و برهان در لوح قلب نگاشته به سر حد عرفان رساند تا آن که حقیقت ایمان و نور آن در دلش جلوه کند» (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص ۹۵).</p>
<p>معرفت حسی می‌تواند یکی از منابع معرفت اخلاقی باشد.</p>	<p>معرفت تجربی</p>	<p>۱۳ «معیار شناخت در جهان بینی الهی اعم از «حس و عقل» است» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۲۲۲).</p>
<p>حس مورد تأیید عقل، از منابع معرفت اخلاقی است.</p>	<p>معرفت تجربی</p>	<p>۱۴ «شناخت حسی نیز به شناخت عقلی متکی است» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۲۲۲).</p>

حائز اهمیت است که در مبانی اخلاقی امام خمینی، تمام منابع معرفتی نقش و جایگاه خود را دارند. وحی، عقل نظری و عملی، شهود عرفانی و حواس (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۲۲۲). در حالی که محققین در منابع برخی بزرگان اخلاق مانند شیخ مفید مطلبی ناظر به شهود در اصطلاح عرفانی یافت نکرده‌اند، لذا به نوعی قائل به عدم شهودگرایی شیخ مفید گردیده‌اند (صالحی، حاجی‌پور و مولوی وردنجانی، ۱۳۹۹، ص ۳۵).

در بازمینی و پالایش مضامین منتخب حوزه معرفت‌شناسی امام خمینی، نکات زیر به دست آمد:

۱. گستره قلمرو شناخت به گستردگی هستی و اعم از جهان شهادت و غیب است.
۲. منابع معرفتی اخلاق فراتر از چارچوب‌های حسی و عقلی است، شهود عرفانی و وحی را نیز در برمی‌گیرد...
۳. عقل نظری و عملی در منظومه معرفت‌شناسی امام خمینی بسیار مهم بوده بدون بهره‌گیری از آن‌ها شناخت صحیح صورت نمی‌گیرد.

۴. امام خمینی در تعیین خط‌مشی اخلاقی عقل را محتاج وحی می‌داند و درعین حال قائل به حسن و قبح ذاتی و عقلی اخلاق است.
۵. امام خمینی در مقام ثبوت به حسن و قبح معتقد است و در مقام اثبات نظریه امر الهی را نپذیرفته است.
۶. حس، عقل و وحی توأمان از منابع معرفت اخلاقی هستند و تغافل از هر یک موجب نقص در سامانه معرفتی انسان می‌شود.

۲-۳. مبانی خداشناسی اخلاق

ایمان به خدا از مهم‌ترین مفاهیم در ادیان دینی است که در اخلاق، رفتار و اعمال شخص تأثیر بسزایی دارد. صدور اعمال نیک، بخشش برای خداوند، گذشت و فداکاری در راه خدا نمونه‌هایی از تجلی خداباوری در اخلاق است. امام خمینی معتقد است علم به خداوند، موجب ایمان نمی‌گردد بلکه شناخت خداوند است که قلب را خاشع نموده و مطیع حق می‌نماید. تحلیل مضمون عبارات خداشناسانه امام بیانگر ارتباط قوی خداشناسی با اخلاق انسانی است. شناخت صفات خداوند علاوه بر ایجاد امنیت و ضمانت برای رفتار اخلاقی، هر کدام به نوعی در اخلاق‌مداری انسان و ثبوت آن در جان انسان مؤثر است. تبیین و تحلیل مضمون صفات برشمرده شده در جدول زیر از جمله مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی است.

جدول (۲) مبانی خداشناسی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	انسان وقتی فهمید که سلطنت ایجادیه و استقلال در تأثیر، بلکه اصل تأثیر، منحصر است به ذات مقدس الهی و دیگر موجودات را شرکت در آن نیست، باید دل را از آن آگاه کند و با قلم عقل به لوح قلب حقیقت لا اله الا الله و لا مؤثر فی الوجود الا الله را بنویسد (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۲۲۷).	وحدانیت خداوند	خداوند یگانه ذات مستقل مؤثر در نظام هستی است.

۲	طبق آیات ۱۲ و ۱۳ سوره اعراف شیطان معتقد به حق تعالی و مقرب به خالقیت او است، معاد را نیز معتقد است، علم به کتب و رسل و ملائکه دارد، با این وصف خداوند او را کافر خطاب کرده و از زمره مؤمنین خارج فرموده. پس اهل علم و ایمان از هم ممتازند: هر اهل علمی اهل ایمان نیست (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۱۴).	علم و ایمان نسبت عموم و خصوص من وجه دارند علم باید با سلوک عملی توأم گردد تا قلب خاشع شود، خشوع قلبی از مهم ترین زمینه های تخلق به اخلاق و پایداری در آن است.
۳	«حساب آنان با خدای جبار است» (امام خمینی، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۷).	جبرانگری خداوند جبرانگری را پشتیبانی می کند.
۴	حقایق وجودی نظام وجود، از ازل تا ابد عین علم الهی است (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۱۶۸). خداوند باطن اشیا را نیز مانند ظاهر آنها و عالم ملک را همانند عالم ملکوت و عالم اسفل را مانند عالم اعلی می بیند (امام خمینی، ۱۳۷۶، ص. ۱۶۸).	توجه به گستره علم الهی، وظیفه گرای را پشتیبانی می کند.
۵	«محال است حضرت احدیت با بندگان خود خلاف عدل رفتار کند» (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص. ۴۷۷).	اعتقاد به عدل الهی، فضیلت گرای را پشتیبانی می کند.
۶	«هیچ قدرتی مثل قدرت خدا نیست» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص. ۳۶).	ثمره اعتقاد به قدرت الهی موجب ثبات در التزام عملی و وظیفه گرای دارد.
۷	امام خمینی به این فرمایش امام علی اقتدا می کند که «منزه است کسی که عذاب و نقمتش شدید است و در همان حال رحمت او دوستانش را فرا گرفته ...» (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۱۳).	اعتقاد به رحمت الهی فضیلت گرای و وظیفه گرای را تقویت می کند.
۸	«اگر بارقه لطف و رحمت تو نباشد، ما را این دشمن قوی پنجه به خاک هلاکت افکند و به تیه ظلمت و شقاوت گرفتار کند... انک ولی الهدایة» (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۲۲).	اعتقاد به رحمت الهی، موجب توکل به خداوند در التزام عملی به اخلاق می گردد. (فضیلت گرای)
۹	«حق تعالی که مالک الملوک و عظیم مطلق است» (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۱۱۲).	ملکیت و عظمت خداوند بنده ای که خداوند را مالک و عظیم مطلق بدانند، در التزام به اخلاق نه تنها رنج نمی کشد بلکه به جهت امیدواری، دارای سرور و بهجت است. (فضیلت گرای)

۱۰	«خداوند به همه عالم نعمت فراوان داده است که قابل احصا نیست» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۷، ص. ۳۶۸)	فیاض و بخشنده	وظیفه‌گرایی اخلاقی
۱۱	«تمام تکالیف الهیه الطافی است الهی و ما خیال می‌کنیم تکالیفی است» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص. ۲۳۷)	قاعده لطف و تشریح	فضیلت‌گرایی و وظیفه‌گرایی اخلاقی

با پالایش مضامین صورت بندی شده در مبانی خداشناسی اخلاق که بر اساس تحلیل اخلاقی گزاره‌های کلامی امام خمینی به دست آمده است، نتایج زیر حاصل شده است:

۱. اعتقاد به توحید اولین مبانی کلامی هرم خداشناسی است که رفتار اخلاقی را پشتیبانی می‌کند. انسان کاشف نظام توحیدی است.
۲. فهم صفات الهی موجب خشوع قلب در برابر خداوند متعال گردیده، تأثیر مستقیمی بر سلوک اخلاقی انسان و پایداری در حفظ ارزش‌های آن دارد.
۳. خداوند پشتمانه‌ای همه‌جانبه هم در ساحت زندگی دنیوی و هم اخروی برای زیست اخلاقی تکوینی و تشریحی بشر فراهم کرده است، این نظام علی نه تنها انگیزه زیست اخلاقی را افزایش می‌دهد بلکه به اعتقاد امام خمینی نظام اخلاقی نفس الامری موجب نشاط و شکرگذاری در بشر می‌گردد.
۴. شناخت هر یک از صفات الهی به نوعی موجب ایجاد و تقویت انگیزه در انجام مسئولیت اخلاقی می‌گردد؛ زیرا شناخت خداوند زیربنای رابطه عاشقانه و خاشعانه مربوب و رب است و انسان برای تقرب هر چه بیشتر مشتاق رعایت همه‌جانبه فرامین الهی و اخلاقی می‌گردد.
۵. انسان مؤمن به توحید معتقد است نظام اخلاقی مبتنی بر واقعیت هستی است؛ بنابراین هم وظیفه‌گرا و هم نتیجه‌گراست و علاوه بر التزام به تشریح الهی، امیدوار و مطمئن به منتج بودن اعمال اخلاقی خویش در دنیا و آخرت است.

۳-۲-۳. مبانی راهنماشناسی اخلاق

محور کلامی راهنماشناسی، نبوت و امامت است لکن از تحلیل مضامین گزاره‌های کلامی امام خمینی با رویکرد اخلاقی می‌توان به این حقیقت پی برد که ایشان برخی عارفان و سالکان واصل به حق را نیز از راهنمایان انسان برمی‌شمارند.

امام خمینی با استفاده از قاعده لطف، ضرورت ارسال راهنما از سوی خداوند متعال را اثبات می‌کند و هدف بعثت را تخلق به اخلاق برمی‌شمارد؛ بنابراین پیامبران و پیشوایان باید در سطحی از فضایل وجودی باشند که مورد اعتماد مردم بوده و ضرورت ارسال رسولان معنا یافته، تحقق عینی یابد. امام خمینی این سطح را عصمت و افضلیت بر سایر انسان‌ها می‌داند و با دلیل عقلی، عصمت رسولان الهی را اثبات می‌نماید. عصمت رسولان موجب پذیرش حداکثری آنان از جانب مردم می‌گردد، الگو گرفتن و پیروی از راهنمایان را میسر می‌سازد. ضمن آنکه در منظومه نظری امام خمینی رسول باطنی و وظیفه شناخت رسول خارجی را دارد پس رسولان باید واجد ویژگی‌هایی متمایز و منحصر به فرد باشند تا عقل را معجب نموده، در سلوک اخلاقی مطیع خود سازند.

جدول ذیل به تحلیل مضمون گزاره‌های کلامی امام خمینی در راهنما شناسی و ارتباط با اخلاق پرداخته تا فرایند استخراج مبانی مورد نظر تبیین گردد.

جدول (۳): مبانی هدایت‌گری اخلاقی خداوند

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	«ما مریضان و گمراهان، باید نسخه‌های سیر ملکوتی و امراض قلبیه خود را از راهنمایان طریق هدایت و اطبائاً نفوس و پزشکان ارواح دریافت کنیم» (امام خمینی، ۱۳۷۷، ص. ۴۰۳).	ضرورت هادی	وجود هادیان و ارائه راه روشن زیست اخلاقی به وسیله آنان موجب روشنگری و تبیین چگونگی زیست اخلاقی می‌شود.
۲	«بعثت رسل و ارسال کتب و فرو فرستادن فرشتگان و وحی و الهام به پیغمبران و راهنمایی طریق حق، از رحمت ارحم الراحمین است» (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۳۶).	قاعده لطف	وجود برنامه روشن و دقیق، مانع سردرگمی انسان در انتخاب رفتار اخلاقی می‌شود.
۳	«فالأنبياء جميعاً بعثوا من أجل مكارم الأخلاق: «بعثت لأتمم مكارم الأخلاق»» (امام خمینی، ۱۴۲۹، ج ۱۷، ص. ۱۵۳).	هدف بعثت	چنین نگرشی مردم را در مسیر زیست اخلاقی مصمم‌تر می‌نماید.

۴	تمام انبیا از صدر عالم تا آخر برای این آمده‌اند که این آدم را از آن راه کج و راه‌های باطل هدایت کنند به صراط مستقیم انسانیت (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۵، ص ۶۹).	هدف بعثت و پرشماری هادیان	فهم این حقیقت که خداوند مهربان، مصر در هدایت اخلاقی و همه‌جانبه انسان است، نعمتها انسان را به وجد می‌آورد بلکه زیست اخلاقی در نزد او اهمیت بیشتری پیدامی‌کند.
۵	«ارسال رسل و اعطای رسول باطنی برای تمیز حسن و قبح و تعیین پاداش و جزا برای مطیعین و عاصبین با اختیار، علم و شعور است» (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۳۰).	همراهی و وحی و عقل	عقل کاشف وحی است.
۶	«این دو [رسول باطنی و خارجی] هیچ‌کدام بی‌دیگری انجام این مقصد ندهند، چه که عقل بشر خود نتواند کشف طرق سعادت و شقاوت کند و راهی به عالم غیب و نشئه آخرت پیدا کند و هدایت و راهنمایی پیمبران بدون قوه تمیز و ادراک عقلی مؤثر نیفتد» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص ۲۳۷).	وحی و عقل	به دلالت التزامی برای زیست اخلاقی نیازمند وحی و عقل توأمان هستیم.
۷	«پس حق تبارک و تعالی این دو نوع مرئی را مرحمت فرموده که به واسطه آنها تمام قوای مخزونه و استعدادات کامنه در نفوس به فعلیت تبدیل پیدا کند و این دو نعمت بزرگ را حق تعالی برای امتحان بشر و اختبار آنها مرحمت فرموده، زیرا که بدین دو نعمت ممتاز شوند افراد بنی نوع انسان از یکدیگر و سعید و شقی و مطیع و عاصی و کامل و ناقص از هم جدا شوند» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص ۲۳۷).	همراهی و وحی و عقل	زیست اخلاقی بدون هادی در مقام ثبوت ممکن نیست. امتحانات الهی یکی از مواضعی است که انسان به نقاط قوت و ضعف اخلاقی خود پی می‌برد.
۸	پیامبر دارای مقام خاتمیت است، که کمال علی الاطلاق است و چون اوصیاء او از طینت او منفصل و با فطرت او متصلند، صاحب عصمت مطلقه به تبعیت او هستند (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص ۶۰).	عصمت هادی انتصابی	معصومیت هادی اطمینان آفرین است. هدایت‌گران معصوم نباشند برخی صفات اخلاقی غیرقابل اجرا می‌گردد و راه تشخیص صفات اخلاقی مسدود می‌شود.
۹	با عنایت الهی، انزال کتب و ارسال رسل و اولیا و اوصیا محقق شده تا وقتی که آن تجرد ذاتی جوهری - که قهری و ذاتی است - انجام می‌گیرد در صورتی که انسان اعمال و افعال و کردارش را با دستورات شرعیه مطابق کرد و اعمال قلبیه و نیات خود را خالص نمود، این تجرد به آخر برسد (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۱۸۱).	علم هادی	عقل نظری و عملی هادیان و آگاهی کامل آنان از طریق اخلاق حقیقی و بیان آن به دیگران، مسیر را مشخص و زمینه حیات اخلاقی را با اختیار و انتخاب خود فرد فراهم می‌آورد.

۱۰	«امام باید فضل بر دیگران داشته باشد» (امام خمینی، ۱۳۸۶، ص. ۴۸).	افضلیت	به دلیل افضلیت هادیان اعتماد مردم به آن‌ها برای حرکت در مسیر زیست اخلاقی واقعی‌تر، مطمئن‌تر و سهول‌تر است.
۱۱	ما همه انتظار فرج داریم و باید در این انتظار خدمت بکنیم (امام خمینی. ۱۳۸۵، ج. ۸، ص. ۳۷۴).	انتظار	این اعتقاد موجب امیدواری، شوق و توانایی روحی اخلاق‌مدارانه در انسان می‌گردد. (وظیفه‌گرایی)

نتایج زیر از تحلیل مضامین گزاره‌های کلامی حوزه هدایت‌گری با رویکرد اخلاقی به دست می‌آید:

۱. با توجه به دلیل ارسال هادی و ابلاغ تشریح می‌توان نتیجه گرفت اصل اولی بعثت هادیان، کمک به تخلق افراد و زیست اخلاقی است.
۲. طبق قاعده لطف همیشه راهنما برای زیست اخلاقی انسان‌ها وجود دارد. مسلم است بدون راهنما زیست اخلاقی و تقرب به خداوند، دشوار و شاید بتوان گفت ناممکن است.
۳. علم، عصمت و افضلیت راهنمایان الهی، موجب اعتماد مردم به آنان و پیروی و الگوگیری از آنان می‌گردد.
۴. تشخیص حق و باطل، خیر و شر در زیست اخلاقی بسیار کارآمد است که با داده‌های راهنمایان تبیین می‌گردد؛ در نظام اخلاقی امام خمینی رسول باطنی (عقل) با استفاده از آموزه‌های وحیانی به این تشخیص دست می‌یابد.
۵. وجود امام غایب و انتظار بشریت برای ظهور ایشان، انسان را امیدوار نموده و مشوق واقعی مؤثری است برای مؤمنین تا به خاطر درک چنین روزی در انجام وظایف و تکالیف اخلاقی تلاش بیشتری مبذول دارند و به گسترش نظام اخلاقی نیز همت گمارند. وجود آخرین هادی و تلاش برای رسیدن به او، مؤمنین را نسبت به مفاهیم غایت‌گرایانه امیدوار می‌سازد.

۴-۲-۳. مبانی انسان‌شناسی اخلاق

انسان‌شناسی امام خمینی، انسان‌شناسی مبتنی بر عقل و وحی است؛ بنابراین علاوه بر

کل نگر، جزییات نیز در نظر گرفته شده است. انسان مخلوق خداوند و دارای دو ساحت روحانی و جسمانی است. ساحت اصیل انسان که انسانیت با آن معنا می‌یابد نفس یا همان روح است که مخاطب هدایت تشریحی است و ساحت جسمانی ابزار نفس است چرا که زندگی مادی دنیا نیازمند ابزار مادی است. این دو ساحت دارای ارتباطی دوسویه بوده و هریک بر دیگری تأثیر دارد.

انسان‌ها دارای فطرت و سرشتی واحدند که از آن‌ها سلب اختیار نمی‌کند. فطرت دارای سه حوزه آگاهی، توانشی و گرایشی است که در هدایت بشر سهمی اساسی دارد. تغییرناپذیر و مانا است، هرچند مورد غفلت او قرار گیرد. هم‌طرازی فطرت با داده‌ها و هدایت‌ها دایان موجب افزایش تمایل و توانایی انسان در تقویت ساحت فرا حیوانی و روحانی گشته و او را سعادتمند می‌نماید (شمس: ۱۰-۹).

اختیار از دیگر مبانی انسان‌شناسی منظومه نظری امام خمینی و از اصول موضوعه علم اخلاق است (ر.ک. به: مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ص. ۳۴۱) که تکلیف و مسئولیت انسان را که از مبانی کلامی دیگری برای اخلاق است، معنادار می‌کند. امام خمینی گرچه اصلاح نفس را مقدم بر اصلاح دیگران می‌داند؛ لکن بر امر به معروف و نهی از منکر نیز به‌عنوان مسئولیتی اخلاقی - اجتماعی در برابر سایرین تأکید نموده است. جدول ذیل تحلیل مضمون گزاره‌های کلامی امام خمینی را در محور انسان‌شناسی با رویکرد اخلاقی گزارش نموده است.

جدول (۴): مبانی انسان‌شناسی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	«انسان دارای روحی است و جسمی» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۶، ص. ۲۴۶) روح و جسم باهم وحدت دارند: ... روح باطن جسم است، جسم ظاهر روح است (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۶، ص. ۳۴۴).	انسان دو ساحتی است.	چون انسان دارای دو ساحت وجودی است، زیست اخلاقی او نیز دو بعد دارد.
۲	انسانیت به روح است نه به جسم (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۶، ص. ۲۴۶).	روح بعد اصیل انسان	مسئولیت اخلاقی با روح انسان است.

۳	تحولات روحی و فکری مایه امیدواری است. ان شاء الله با همین تحول به پیش بروید؛ و با همین تحول، ایران را بسازید (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۹، ص ۴۴۳).	اصالت تحول روح	دانستن این واقعیت که روح مجرد تام نیست و قابل تغییر است، خودسازی اخلاقی را در باور انسان ممکن می‌کند.
۴	فطرت و خلقت انسان بر استقامت و نیکی است. حُب به خیز سرشت انسانی است، ما خود این سرشت را به انحراف می‌کشانیم (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۸، ص ۴۵۰).	فطرت نیک	ارزش‌های اخلاقی متناسب با فطرت انسان است. (فضیلت‌گرایی)
۵	برای هر معصیتی و هر لذتی در روح اثری حاصل آید، چنانچه در جسم نیز قوتی حاصل شود از بعضی از آنها (امام خمینی، ۱۳۹۴، صص ۲۷۷-۲۷۹).	ارتباط نفس و بدن	هر چند روح اصل و بدن ابزار آن است لکن جسم و روح بر یکدیگر تأثیرگذارند، پس برای زیست اخلاقی باید به هر دو توجه نمود و از هر دو کمک گرفت.
۶	هرکسی مکلف است که خودش را اصلاح کند قبل از اینکه دیگران را اصلاح بکند (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۸، ص ۲۸۹).	تقدم و تأخر در ادای تکلیف	توجه انسان ابتدا به رعایت اصول اخلاقی و اصلاح خود است. توجه حداکثری بر رفع معایب و تقویت محاسن اخلاقی نفس خویش.
۷	هر فردی مکلف است و هر فردی مسئول است. همه ما در مقابل خدای تبارک و تعالی مسئولیم (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۸، ص ۱۰۷، ج ۵، ص ۲۵).	همگانی بودن مسئولیت	انجام وظایف اخلاقی تعدادی، سلب مسئولیت از سایرین نمی‌کند، همه مکلف‌اند و مسئولیت دارند. (وظیفه‌گرایی)
۸	انبیا همه آنچه را که مربوط به روح و مربوط به مقامات عقلیه و مربوط به مراکز غیبیه است برای ما بریان کرده‌اند و هم آن چیزهایی که وظایف شخصیه است و دخیل در ترقیات انسان و تکامل انسان است و هم آن چیزهایی که مربوط به امور سیاسی و امور اجتماعی است. همه بشر مکلفند بر اینکه همه این مراتب را، همه این مقامات را مواظبت کنند (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۲۳۷).	انسان مکلف	انجام تکالیف الهی همه ابعاد وجودی انسان را در برمی‌گیرد و رشد انسان در گرو عمل به تمام وظایف اخلاقی است. (وظیفه‌گرایی)
۹	سعادت با زور حاصل نشود، فضیلت و عمل صالح بدون اختیار فضیلت نیست (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص ۳۷).	انسان مختار	اختیار زمینه‌ساز فضیلت‌گرایی است.

۱۰	انسان در هر مرتبه، در ریاضات و مجاهدات علمیّه یا نفسانیّه یا عملیّه، مراعات حال خود را بکند و بارفق و مدارا با نفس رفتار نماید (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۲۵).	ظرفیت وجودی اخلاقی	تعادل در رفتار اخلاقی موجب تداوم آن و افرات موجب خستگی و عنان گسیختگی می‌گردد.
۱۱	همه ما همان‌طور که مکلفیم خودمان را حفظ کنیم و خارج کنیم از ظلمت به نور، مکلف هستیم که دیگران را هم همین‌طور دعوت کنیم (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۱، ص. ۳۸۷).	اخلاق اجتماعی	انسان علاوه بر مسئولیت اخلاقی در مورد خویش، در قبال اصلاح و رشد اجتماع هم مسئولیت اخلاقی دارد. (وظیفه‌گرایی)
۱۲	در امر به معروف و نهی از منکر قصد قربت معتبر نیست، بلکه مقصود اقامه واجب و جلوگیری از حرام است (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۱، ص. ۳۸۶).	اخلاق اجتماعی	مسئولیت اخلاقی انسان در قبال جامعه این است که مانع ترویج گناه گردد. (فضیلت‌گرایی و وظیفه‌گرایی)
۱۳	«اکنون ما منتظران مقدم مبارکش مکلف هستیم تا با تمام توان کوشش کنیم تا قانون عدل الهی را در این کشور ولی عصر - عجل الله تعالی فرجه - حاکم کنیم» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۴، ص. ۴۷۳).	تکلیف‌منتظر	انسان منتظر به دلالت التزامی خود را مکلف به ترویج اصول اخلاقی می‌داند. (وظیفه‌گرایی)
۱۴	ما منتظران ظهور حضرت مهدی (عج) مکلف هستیم از تفرقه و نفاق و دغل‌بازی پرهیزیم و رضای خداوند متعال را در نظر بگیریم و همگان در مقابل قانون خاضع باشیم و با صلح و صفا و برادری و برابری برای پیشبرد انقلاب اسلامی کوشا باشیم... و به وسوسه فتنه‌انگیزان اعتنا نکنیم (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۴، ص. ۴۷۳).	تکلیف‌منتظر	انسان منتظر به دلالت التزامی خود را مکلف به رعایت حداکثری اصول اخلاقی می‌داند. (فضیلت‌گرایی و وظیفه‌گرایی)

از پالایش مضامین بالا که با رویکرد اخلاقی به تحلیل گزاره‌های کلامی در محور انسان‌شناسی پرداخته است، نتایج ذیل حاصل گردیده است:

۱. اولین مبانی کلامی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی در محور انسان‌شناسی این است که اخلاق دارای دو ساحت جسمانی و نفسانی است و مسئولیت اخلاقی با روح است.
۲. روح انسان مجرد ناقص است؛ بنابراین قابلیت تحول و تغییرپذیری دارد و در هر مرتبه دارای ظرفیتی مشخص است. توجه به ظرفیت هر مرتبه برای تداوم فرایند تکامل لازم است.

۳. تکالیف اخلاقی متناسب با فطرت انسان بوده، رعایت حسن فعلی و فاعلی در انجام آن‌ها، موجب تکامل روح می‌گردد.
۳. انسان مختار، مکلف و دارای مسئولیت اخلاقی است. مسئولیت‌های اخلاقی آدمی، منحصر در تکالیف و تعهدات فردی برای اصلاح خویش نیست بلکه اصلاح جامعه و سایرین نیز از وظایف اخلاقی اوست.
۴. خداوند برنامه جامع رشد و تکامل انسان را تبه وسیله انبیا در اختیار وی نهاده است؛ بنابراین آدمی در برابر خداوند نیز مکلف و مسئولیت اخلاقی و شرعی دارد.
۵. انتظار ظهور، نوعی اخلاق عمل‌گرایانه را پشتیبانی می‌کند؛ زیرا با رعایت تکالیف و اصول اخلاقی، ظهور ممکن می‌گردد.

۵-۲-۳. مبانی جهان‌شناسی اخلاق

مبانی اخلاقی، در منظومه نظری امام خمینی مبتنی بر واقعیت است بدین ترتیب که وحی واقعیت اخلاقی را بیان می‌کند و عقل کاشف آن است؛ لذا کشف مبانی جهان‌شناسی، معرفت لازم و نه کافی را برای چه باید کرد تا به بهترین نتیجه در تمام ساحت‌های زندگی رسید در اختیار انسان قرار می‌دهد. با تحلیل مضامین امام خمینی، مشخص گردید ایشان رابطه جهان‌شناسی و اخلاق را رابطه هست و باید می‌دانند بدین جهت گزاره‌های اخلاقی، معقولات ثانیه فلسفی بوده، حسن و قبح آن‌ها نفس‌الامری است؛ بنابراین تشریح احکام نیز مبتنی بر مصالح و مفاسد واقعی است و حکم «کل ما حکم به العقل حکم به الشرع» اشعار به وجود همین رابطه است.

امام خمینی عالم را محدود به ساحت مادی و قابل مشاهده نمی‌داند. مطابق وحی جهان مادی مخلوق و حادث، متشکل از جواهر و اعراض بوده با نظم و انسجامی که دارد جایگاه انسان را تعریف و او را در برابر این نظام مکلف و مسئول برمی‌شمرد. برهان امام بر حدوث عالم نیز متشکل از اصل کلی، تغییر آحاد بیانگر تغییر مجموعه است و اصل موضوعه موجودات متغیرند است. امور متغیر نیز با تمهیدات شرایط قادرند به سوی کمال حرکت کنند و نقص‌ها را یکی پس از دیگری برطرف کنند.

از آنجا که امام خمینی هستی را محدود به دنیا نمی‌داند و معاد جسمانی را با حرکت

جوهری صدرایی اثبات می‌کند؛ بنابراین ماهیت مرگ را انتقال نفس به عالم دیگر تعریف می‌کند. فرجام کسانی که مشخصاً مؤمن یا کافر هستند، این است که نفس آن‌ها در بدنی مثالی مشابه بدن دنیایی سکنی می‌گزیند و بدون نیاز به حسابرسی به بهشت یا دوزخ برزخی منتقل می‌شوند و متوسطین نیز به همین نحوه منتقل شده؛ لکن نیازمند حسابرسی هستند. پس اعمال انسان تأثیر مستقیمی بر چگونگی زیست او پس از مرگ و انتقال به برزخ دارد. ایشان در تبیین روابط آخرت و چگونگی زیست اخروی، به مسئله سنجش و میزان الهی تصریح کرده و معتقدند زیست اخروی کاملاً مطابق اعمال یا ملکات نفسانی انسان در این دنیا است. نتایج اعمال در آخرت با موازنه بین ثواب و عقاب و نتایج آن بر انسان مترتب نیست؛ زیرا تحابط عمل صحیح نیست، بلکه موازن عدالت در آن عالم به معنای عدالت در تناسب و برقراری معادله بین هر عمل و جزای آن است. مسلم است این گونه باور به آخرت، انسان را نسبت به تک‌تک اعمال و دقت در حسن فعلی و فاعلی آن ترغیب می‌کند.

بهشت دار نعمت و جهنم دار عذاب است، منتهی رفتار انسان علت مهیا شدن آن است. امام خمینی شفاعت را از مسلمات امامیه می‌داند، لکن علاوه بر نقش قطعی معصومین علیهم‌السلام در شفاعت، عملکرد خود انسان را نیز در برخورداری از شفاعت مؤثر می‌داند. در جدول ذیل گزاره‌های کلامی امام خمینی که به صورت مختصر ذکر شده است در فرایندی منظم و چهار مرحله‌ای با روش تحلیل مضمون دسته‌بندی شده و ارتباط آن‌ها با اخلاق به جهت استخراج مبانی کلامی اخلاق بیان شده است.

جدول (۵): مبانی جهان‌شناسی اخلاق

ردیف	گزاره‌های کلامی امام خمینی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی
۱	طبیعت مجموعه افراد است، افراد نیز همیشه در حال تبدل و تغییرند پس افراد حادث هستند. اگر تک‌تک افراد محکوم به يك حکم حتمی باشند، مجموع هم مشمول آن حکم خواهد بود (ر. ک. به: اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۱۰۶).	جهان حادث است	انسان به‌عنوان جزئی از کل متغیر، قابل تغییر است.

۲	<p>«این دنیا برای هیچ کس باقی نمی ماند. آن چیزی که برای همه باقی می ماند نتیجه آن اعمالی است که از ما صادر می شود» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۹، ص. ۴۴۱).</p>	<p>دنیا فانی و آخرت باقی است.</p>	<p>عمل اخلاقی برای خداوند مهم تر از تأیید و تحسین دیگران است. (وظیفه گرایی، فضیلت گرایی)</p>
۳	<p>«عالم، از وحدتی برخوردار است به طوری که اگر یک ذره و یا یک پر کاهی از مرتبه ای که دارد جابه جا شود و یا یک برگگی از آن حدی که دارد تجافی بنماید، مستلزم انقلاب در سرتاسر عالم است... برای اینکه بین موجودات علیت و معلولیت برقرار است و بین آن ها اشد مراتب ارتباط وجود دارد» (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۳، صص. ۵۸۵-۵۸۶).</p>	<p>حکمت الهی (نظام علت و معلولی)</p>	<p>مسئولیت پذیری انسان، وظیفه گرایی را در او تقویت می کند.</p>
۴	<p>دنیا دار تکلیف و «مزرعه آخرت» و عالم کسب است و عالم آخرت دار جزا و سزا و ثواب و عقاب است. این جا دار امتحان و امتیاز شقی از سعید و مطیع از عاصی است و عالم ظهور فعلیات است (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۵).</p>	<p>دار تکلیف و دار جزا</p>	<p>این نگرش انسان را وظیفه گرا و امیدوار به نتیجه می سازد؛ بنابراین غایت گرایی را نیز تقویت می کند.</p>
۵	<p>حیات دنیا، حیّ بالعرض است، نه حیّ بالذات (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص. ۴۵۷).</p>	<p>حیات</p>	<p>باور به عرضی بودن زندگی دنیوی، انسان را وظیفه گرا می کند.</p>
۶	<p>«مرتبه برزخیه را اثبات نمودیم» (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص. ۴۳۷).</p>	<p>عالم برزخ</p>	<p>معرفت به برزخ و زندگی برزخی، تأثیر انگیزشی و غایت گرایانه در اخلاق دارد.</p>
۷	<p>محال است که معاد جسمانی نباشد؛ برای اینکه اگر نباشد، معنایش این است که انسان مولود طبیعت نیست (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۳، ص. ۵۷۳).</p>	<p>معاد جسمانی</p>	<p>فرجام شناسی دارای نقشی انگیزشی بر اخلاق بوده، نظام غایت گروی را تقویت می کند.</p>
۸	<p>«سرمایه حیات ابدی آخرت و رأس المال تعیش آن نشئه حصول اخلاق کریمه است و انصاف به مکارم اخلاق است» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۵۱۱).</p>	<p>رابطه رفتار و آخرت</p>	<p>توجه به عوامل مؤثر بر کیفیت زندگی اخروی، تأثیر انگیزشی و غایت گرایانه بر زیست اخلاقی انسان دارد.</p>

<p>ایمان به تأثیر عمل بر زندگی اخروی، نظام اخلاقی را به‌سوی غایت‌گرایی سوق می‌دهد و علاوه بر التزام عملی به زیست اخلاقی، ضمانت اجرایی را نیز فراهم می‌کند.</p>	<p>رابطه عمل و نتیجه</p>	<p>بهشت را اعمال شما آباد می‌کند و جهنم را هم اعمال ما می‌افروزد (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۲۴۹، ۱۳۸۵، ج ۱۸، ص. ۵۰۱).</p>	<p>۹</p>
<p>ایمان به بهشت، علاوه بر تأثیر انگیزشی، نظام اخلاقی غایت‌گرایانه می‌سازد و انسان را به‌سوی انتخاب لذات پایدار سوق می‌دهد.</p>	<p>بهشت</p>	<p>«میزان یکی از مراتب بهشت، که از بهترین بهشت‌هاست، اراده و عزم است که انسان تا دارای اراده نافذ و عزم قوی نباشد، دارای آن بهشت و مقام عالی نشود» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۵).</p>	<p>۱۰</p>
<p>شناخت جهنم، نظام اخلاقی را به‌سوی غایت‌گروی سوق می‌دهد و انسان تلاش می‌کند از عذاب آن دور گردد.</p>	<p>جهنم</p>	<p>عذاب جهنم فقط آتشش نیست، اگر یک در جهنم در این عالم باز شود تمام اهل عالم از وحشت هلاک‌شوند (امام خمینی، ۱۳۹۴، ص. ۹۵).</p>	<p>۱۱</p>
<p>تجسم اعمال نقشی انگیزی بر رفتار اخلاقی دارند و نظام غایت‌گرایانه را تقویت می‌کند.</p>	<p>تجسم اعمال</p>	<p>«مسئله تجسم اعمال از اموری است که باید از واضحات به‌شمار آورد و عقل و نقل با هم در آن متوافقتند» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۵).</p>	<p>۱۲</p>
<p>باور و آگاهی از نظام شفاعت، نقشی انگیزشی و غایت‌گرایانه بر افعال اخلاقی دارد.</p>	<p>شفاعت</p>	<p>«انسان اگر طمع شفاعت دارد، باید در این عالم با سعی و کوشش رابطه بین خود و شفعاى خود را حفظ کند، ... فرضاً که شما با ایمان از دنیا بروید، ولی اگر بار گناهان و مظالم سنگین باشد ممکن است در عذاب‌های گوناگون برزخ و قبر از شما شفاعت نشود» (امام خمینی، ۱۳۷۰، ص. ۳۶).</p>	<p>۱۳</p>

از پالایش مضامین بالا که با رویکرد اخلاقی به تحلیل گزاره‌های کلامی در محور جهان‌شناسی پرداخته است، نتایج زیر اخذ شده است:

۱. تدوین نظام اخلاقی با محوریت جهان‌شناسی و توجه به مراتب آن با توجه به وجودی بودن مرگ (حسینی زاده و صادقی‌علی‌آبادی، ۱۴۰۲، ص. ۳۴) انسان را امیدوار و هدفمند نموده، تأثیر افراد نادرست و ناسپاس را بر فرد به حداقل می‌رساند؛ زیرا هدف فعل اخلاقی در این دیدگاه، رضایت و تحسین دیگران نیست. چنین باوری افزون بر اینکه تأثیر افزایشی بر وظیفه‌گرایی و التزام اخلاقی ایجاد می‌کند، انسان را نسبت به انجام عمل با حسن فاعلی و فعلی ترغیب می‌کند.

۲. آلام و رنج‌های دنیوی تأثیر فرو کاهشی بر چنین فردی دارند؛ زیرا اعتقاد به موقت بودن زندگی دنیوی و ابدی بودن زندگی اخروی انسان عاقل را به‌سوی انتخاب لذت و سعادت ابدی می‌کشاند و تمام حوادث را برای وی معنادار می‌نماید.
۲. شناخت تأثیر رفتار بر جایگاه انسان، بهشت یا جهنم و ثواب و عقاب، نقش قوی انگیزشی جهت کسب فضایل اخلاقی و پرهیز از رذایل اخلاقی در دومرتبه فعل و فاعل ایفا می‌کند. انگیزه و شوق ایجادشده بر این مبنا، مبتنی بر اختیار انسان است و ارزشمندی آن نیز بر همین اساس استوار است.
۳. یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های انسان در زندگی، حفظ آبرو و موجه نشان دادن اعمال خویش است. دانستن تجسم و تبلور عملکرد این جهانی در برزخ و آخرت، افزون بر افزایش تلاش آدمی، موجبات اهتمام حداکثری انسان را در دقیق و کامل انجام دادن امور اخلاقی و پرهیز از امور غیراخلاقی فراهم می‌کند.
۴. تعمیم‌پذیری و جهان‌شمولی اخلاق در منظومه نظری امام خمینی در دو مرتبه از هستی، برخاسته از دلایل ایشان در تغییرپذیری انسان و اثبات اختیار انسان‌هاست.
۵. حقیقت مهم مستنبط از سامانه شفاعت در نظام اخلاقی و مبنای کلامی امام خمینی این است که اگر انسان در مسیر زیست اخلاقی دچار اشتباهاتی گردد، باور به شفاعت، نقشی فروکاهشی بر فشار روانی انسان دارد و زمینه‌ساز تلاش او برای برخورداری از شفاعت می‌شود.

نتیجه‌گیری

نظام‌های اخلاقی در جهان متکفل ارزش‌گذاری و تعیین الزامات در زندگی هستند. هر نظام اخلاقی مبتنی بر جهان‌بینی بنیان‌گذاران آن و بر اساس مبانی کلامی و زیرساخت‌های نظری تدوین می‌شود. در پژوهش حاضر با توجه به شخصیت علمی امام خمینی که از سرآمدان فلسفه، کلام و اخلاق است و منظومه نظری بی‌نقصی در این حوزه‌ها از خود برجای گذاشته است، مبانی کلامی اخلاق از منظومه نظری ایشان استخراج گردیده است. ابتدا گزاره‌های کلامی امام خمینی به شکل شبکه‌ای و در پنج محور معرفت‌شناسی، خداشناسی، راهنما شناسی، انسان‌شناسی و جهان‌شناسی استخراج گردید، سپس کدگذاری

داده‌ها و تجزیه و تحلیل مضمون کدگذاری شده با رویکرد اخلاقی انجام شد، در مرحله سوم بازیابی و تنزیه و صورت‌دهی به تم‌های فرعی انجام شد و تم‌های اصلی تعریف و نام‌گذاری شد. به وسیله تعریف و بازیابی کردن، ماهیت حقایق اخلاقی‌ای که مضمون در مورد آن بحث می‌کند، مشخص شد و متعین گردید که هر مضمون اصلی، کدام بعد از داده‌ها را در خود دارد. در آخرین گام تحلیل مضامین اخلاقی، نگارش و گزارش، صورت‌بندی شد.

مبانی کلامی معرفت‌شناسی امام خمینی بیانگر اتحاد عقل و وحی در ادراک نظری و التزام عملی به گزاره‌های اخلاقی است. در حیطه مبانی خداشناسی، توحید فقط نوعی تفکر نیست بلکه مبنای تعیین فعل و فاعل اخلاقی است، لذا باور توحیدی بنیادی‌ترین، مبنای نظام اخلاقی و تعیین‌کننده سبک زندگی اخلاقی مؤمنین است. شناخت هر یک از صفات الهی نیز موجب تقویت اندیشه اخلاق‌مدارانه و التزام عملی بیشتر به امور اخلاقی می‌شود؛ زیرا هر یک از این صفات به نوعی اعمال اخلاقی را پشتیبانی نموده، ضامن نتیجه‌مندی آن هستند؛ بنابراین بایسته است برای داشتن جامعه‌ای اخلاق‌مدار، صفات خداوند را برای مردم تبیین نمود و زمینه خشیت را در مردم ایجاد کرد. ضمن آنکه خداوند با آفرینش احسن و ارسال هادیان شرایط تکوینی و تشریحی تکامل انسان و تقرب به خویش را نیز فراهم کرده است.

راهنما شناسی محور دیگری است که از یک سو با مبانی خداشناسی اخلاق و از دیگر سو با مبانی انسان‌شناسی مرتبط است. ماهیت اصلی بعثت هادیان مقتضی عصمت و افضلیت آنان است. نقش الگویی و عینی هادیان، انتخاب و زیست اخلاقی را تسهیل نموده و نفس را در انجام و التزام به امور اخلاقی یاری می‌کند؛ بنابراین یکی دیگر از وظایف حکومت اسلامی و فرهیختگان جامعه، تنقیح سیره و روش هادیان الهی برای عموم مردم است و اکتفا به بیان شرح حال زندگی آنان با توجه به تفاوت‌های ژرف در نوع زندگی آن عصر با عصر کنونی به هیچ وجه کافی نیست.

اصالت روح و تغییر‌پذیری نفس در جهت تکامل با استفاده از اختیار و اراده انسانی یکی دیگر از مبانی کلامی اخلاق در محور انسان‌شناسی است که مسئولیت اخلاقی انسان را در برابر خویش و سایرین تبیین می‌نماید. وجود عالم آخرت و تبیین تأثیر زیست اخلاقی بر زیست انسان در آخرت، آخرین مبنای کلامی اخلاق در حوزه انسان‌شناسی و جهان‌شناسی است که شکل‌گیری نظام اخلاقی را بر اساس چرایی برخوردار از نعمات بهشت یا عذاب

جهنم معنادار ساخته نیاز انسان به معرفت و حیانی را دوچندان می‌کند. آگاهی از تأثیر حسن و قبح اخلاقی با محوریت نتایج اعمال در دو ساحت از زندگی انسان، نقشی انگیزشی بر وظیفه‌گرایی و غایت‌گرایی و حق‌گرایی اخلاقی در انسان ایفا می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان: نویسنده به‌تنهایی تمام مقاله را نوشته است.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسنده در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسنده حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الاشارات و التنبیها. قم: بلاغت.
- اردبیلی، سید عبد الغنی (۱۳۹۲). تقریرات فلسفه امام خمینی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۰). آداب الصلاة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۶). شرح دعای سحر. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۷). شرح حدیث جنود عقل و جهل (طبع جدید). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۸). سر الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹). الطلب و الإرادة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۵). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).

- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۶). ولایت فقیه، حکومت اسلامی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۸). تفسیر سوره حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۴). چهل حدیث (اربعین حدیث). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۴۲۹ ق). صحیفه الامام (ترجمه عربی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- حسینی زاده، مائده سادات و صادقی علی آبادی، مسعود (۱۴۰۲). امام خمینی و رویکردهای سه گانه به مسائل پیرامون مرگ. پژوهشنامه متین، ۲۵(۹۸)، ۲۷-۵۴.
[doi10.22034/MATIN.2023.172015.1369](https://doi.org/10.22034/MATIN.2023.172015.1369)
- روحانی، عباسعلی و خانی، زهره (۱۳۹۷). قاعده تسامح در روش شناسی تفکر نقدی امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۲۰(۷۸)، ۱۵-۳۱.
[doi: 20.1001.1.24236462.1397.2](https://doi.org/10.1001.1.24236462.1397.2) 0.78.2.9
- زارع، حسین؛ صادقی، هادی و پشایی، وحید (۱۳۹۸). مبانی معرفت شناختی اخلاق در اندیشه کلامی شیخ طوسی^(ره). فصلنامه تحقیقات کلامی، ۷(۲۷)، ۸۵-۱۰۲.
https://www.tkalam.ir/article_39973.html
- زارع، حسین (۱۴۰۱). بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه شیخ طوسی. نشریه کلام اسلامی، ۳۱(۱۲۱)، ۵۹-۷۹.
https://www.kalamislami.ir/article_167458.html
- صالحی، علی؛ حاجی پور، حسین و مولوی وردنجانی، عیسی (۱۳۹۹). مبانی کلامی اخلاق در اندیشه شیخ مفید. پژوهش نامه اخلاق، ۱۳(۴۷)، ۳۱-۵۱.
[doi:20.1001.1.2.2287264.1399.13.47.2.4](https://doi.org/10.1001.1.2.2287264.1399.13.47.2.4)
- صالحی، علی و سبحانی‌نیا، محمدتقی (۱۳۹۹). مبانی معرفت شناختی اخلاق با تأکید بر اندیشه کلامی شیخ مفید. فصلنامه ذهن، ۲۱(۸۱)، ۱۴۹-۱۷۳.
https://zahn.iict.ac.ir/article_44521.html

- طباطبایی، محمدحسین (بی تا). اصول فلسفه و روش رئالیسم. قم: مرکز بررسی های اسلامی.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و شیخزاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، ۵(۲)، ۱۹۸-۱۵۱. doi: 10.30497/smt.2011.163
- عبداللهی نیا، محمدحسین و سبحانی نیا، محمدتقی (۱۴۰۱). مبانی اخلاقی مستخرج از مبانی کلامی مرحوم ملا مهدی نراقی^(ره). مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۶(۹۱)، ۳۳۷-۳۵۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1969302>
- قاسمی، یارمحمد و هاشمی، علی (۱۳۹۸). انجام پژوهش به روش تحلیل تماتیک: راهنمای عملی و گام به گام برای یادگیری و آموزش (مورد مطالعه: مصرف موسیقی دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه ایلام). فصلنامه علمی فرهنگ ایلام، ۲۰(۶۴) و ۶۵، ۷-۳۳. https://www.farhangeilam.ir/article_106790_552fb60a1c819d623b97bdd5826b-0caa.pdf
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۲). نقد و بررسی مکاتب اخلاقی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ملاصدرا، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۶ ق). الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة. قم: مصطفوی.
- هادوی تهرانی، مهدی (۱۳۷۷). مبانی کلامی اجتهاد. قم: مؤسسه فرهنگی خانه خرد.
- Abedi Ja'fari, H., Taslimi, M. S., Faghihi, A., & Sheikhzade, M. (2011). Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities. *Strategic Management Thought*, 5(2), 151-198. doi: 10.30497/smt.2011.163
- Abdullahi Niya, M. H. & Sobhaninia, M. T. (2022). Ethical principles extracted from the theological principles of the late Mullamahdi Naraghi

- (RA). *Epistemological Studies in Islamic University*, 26(91), 337-356.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1969302>
- Ardabili, S. A. Gh. (2013). *Imam Khomeinis philosophy lectures*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
  - Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1191/1478088706qp063oa>
  - Ghasemi, Y & Hashemi, A. (2019). conducting research using thematic analysis method: a practical and step-by-step guide for learning and teaching (case study: music consumption of master's students of Ilam University). *Farhang Ilam Scientific Quarterly*, 20(64, 65), 33-7. https://www.farhangeilam.ir/article_106790.html
  - Hadavi Tehrani, M. (1998). *Theological Foundations of Ijtihad*. Qom: Khaneh Khard Cultural Institute. [In Persian]
  - Hosseinizadeh, M. S. & Sadeghi Aliabadi, M. (2023). Imam Khomeini and Trio Approaches to Issues Surrounding Death. *Matin Research Journal*, 25(98), 27-54. doi: 10.22034/matin.2023.172015.1369
  - Ibn Sina, H. (1996). *al-Isharat wa al-Tanbihat*. Qom: Balaghat. [In Arabic]
  - Khomeini, S. R. (1991). *Etiquette of Prayer*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (1997). *Description of dawn prayer*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (1998). *Explanation of Wisdom & Ignorance armies Hadith*. Tehran: The Institute for compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (1999). *The secret of prayer (Mi raj al-Salekin and Salat al-Arefin)*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Arabic]

- Khomeini, S. R. (2000). *demand and will*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Arabic]
- Khomeini, S. R. (2006). *Collection of Imam works*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2007). *Velayat al-Faqih*. Islamic Government. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2008). *Collection of Imam works* (Arabic translation). Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Arabic]
- Khomeini, S. R. (2009). *Tafsir of Surah Hamad*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2015). *Explanation of forty hadiths*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. (2012). *Criticism of Ethical Schools*. Qom: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Mulla Sadra, S. (2007). *The Transcendent Wisdom in the Four Books*. Qom: Mustafawi. [In Arabic]
- Rouhani, A. & Khani, Z. (2017). The principle of tolerance in Imam Khomeini's critical thinking methodology. *Matin Research Journal*, 20(78), 15-31. [doi: 20.1001.1.24236462.1397.20.78.2.9](https://doi.org/10.1001.1.24236462.1397.20.78.2.9)
- Salehi, A. & Hajipour, H & Maulavi Vardanjani, I. (2019). Theological foundations of ethics in the thought of Sheikh Mufid. *Ethical Research*, 13(47), 31-51. [doi:20.1001.1.22287264.1399.13.47.2.4](https://doi.org/10.1001.1.22287264.1399.13.47.2.4)
- Salehi, A. & Sobhaninia, M.T. (2019). Epistemological foundations of ethics with an emphasis on the theological thought of Sheikh Mofid. *zehn Quarterly*, 21(81), 149-173. https://zehn.iict.ac.ir/article_44521.html
- Tabatabai, M. (n.d.). *Principles of Philosophy and the Method of Realism*. Qom: Center for Islamic Studies. [In Persian]

- Zare, H.; Sadeghi, H. & Pashaei, V. (2018). The epistemological foundations of ethics in the theological thought of Sheikh Tusi (RA). *Theological Research Quarterly*, 7(27), 85-102. https://www.tkalam.ir/article_39973.html
- Zare, H. (2022). Theological foundations of ethics in Sheikh Tusi's thought. *Kalam Islami*, 31(121), 59-79.
https://www.kalamislami.ir/article_167458.html?lang=en

